

ДЕЈАН МЕДАКОВИЋ
БАРОК КОД СРБА

ДЕЛА ДЕЈАНА МЕДАКОВИЋА

Дејан Медаковић
1922 – 2022
Сто година од рођења

Уредник
Зоран Колунџија

Copyright © ИК ПРОМЕТЕЈ, Нови Сад, 2022.

Издавање *Дела Дејана Медаковића* подржали су
Министарство културе и информисања Владе Републике Србије и
Аутономна Покрајина Војводина – Покрајинска влада

Дејан Медаковић

БАРОК КОД СРБА

ПУТЕВИ СРПСКОГ БАРОКА



ТРАГОМ СРПСКОГ БАРОКА



БАРОК КОД СРБА



ПОКРАЈИНСКИ
ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ
СПОМЕНИКА
КУЛТУРЕ

ПУТЕВИ СРПСКОГ
БАРОКА

УВОДНА РЕЧ

КЊИГА ПУТЕВИ СРПСКОГ БАРОКА има своју малу историју. Још од својих студентских дана, почео сам да се бавим српском уметношћу XVIII века. Већ тада, објављујући 1949. свој први рад из те области – *Манасићир Гомирје* – суочио сам се са многим нерешеним проблемима ове узбудљиве епохе, у којој је преображена и целокупна структура српскога друштва, а тај процес довео и српску уметност до њених западноевропских, барокних токова. Из тих разлога, одлучио сам да, пре сагледавања целине, обавим и неке нужне предрадње посвећене појединим питањима иконографије и стила. Резултати оваквога рада расли су постепено и они су сада изабрани и скупљени на једном месту, а чине, по моме уверењу, и једну заокружену, тематску целину.

После дужег колебања, решио сам да овај збир својих студија и прилога сведем под заједнички наслов *Путице српског барока*. Без обзира на могуће приговоре, да ли је за то изабрано и најсрећније решење, ипак, остао сам при њему, сматрајући да најпотпуније одговара изложеној проблематици. Сем тога, морам истаћи да сам приликом склапања књиге наишао и на друге, понекад непредвидљиве тешкоће. Сем око избора студија и прилога ово се, пре свега, односи на илустративни материјал који је, у односу на раније штампање, претрпео и највеће могуће измене. Добрим делом, објављују се овде и нови, непознати прилози, што ће, према моме уверењу, користити уверљивости доказивања. У том приметном научном послу, помогао ми је много мој одани сарадник Миодраг Јовановић, асистент Филозофског факултета, коме дугујем своју велику захвалност. У многим часовима, које смо заједнички посветили овој књизи, увек нам је пред очима био њен основни циљ: да корисно послужи оним радозналцима које привлачи разуђена проблематика српске уметности XVIII века.

Моја захвалност припада и мом старом пријатељу Тоши Дабцу, великом уметнику фотографије, који ми је послао неке своје снимке, пријатељу др Војиславу Ј. Ђурићу, професору Филозофског факултета и, опет, Миодрагу Јовановићу.

За добијене фотографије захваљујем и Републичком заводу за заштиту споменика културе СР Хрватске и Центру за научну документацију Филозофског факултета у Београду. Око илустрација трудили су се много и Душан Тасић, историчар уметности, Мирко Ловрић, историчар уметности, и Светислав Ј. Ђурић, академски сликар и њима такође дугујем захвалност.

Са пуно пажње садржај ове књиге пратио је проф. Светозар Радојчић, коме сам обавезан за многе корисне напомене још из времена када су писане моје прве студије и прилози.

Најзад, захваљујем Републичком фонду за унапређење културне делатности који је финансирао штампање књиге и издавачком предузећу „Нолит” које ју је уврстило у свој издавачки план, трудећи се да она изађе у што бољој графичкој опреми.

Предајући ову своју књигу јавности, уздам се да ће она подстаћи нове и успешније подухвате око истраживања српске уметности XVIII века. Нека и млађи научници задрже у сећању Сенекину мудру изреку: *Etiam cum multum actum erit, omnis tamen aetas quod agat inveniet.*

У Београду, 27. априла 1970.

Писац

ИЗУЧАВАЊА СРПСКЕ УМЕТНОСТИ XVIII И XIX ВЕКА

ВЕЛИКА СЕОБА ОД 1690. већ дуго представља омиљену тему српске историографије. По својим последицама, она је умногоме обележила почетак једне нове ере у историји српског народа. До тада најважнији српски духовни центар – Пећку патријаршију – продори аустријске војске дубоко на југ Балкана померају из столетног положаја усклађених односа са Турцима. Вековна турско-српска политичка равнотежа, успостављена после обнављања Патријаршије 1557. године, нарушена је укључивањем пећког патријарха у аустријске ратничке планове. Слом цесарске војске и њено хитно повлачење са новоосвојених подручја повукло је за собом и српског патријарха Арсенија Чрнојевића, личност у чијој су функцији и под Турцима животарили остаци давно изгубљене државне самосталности, идеје легитимитета и континуитета.¹ Привремени збег патријарха и народа на тадању аустријску територију, замршене политичке околности – претворили су тај догађај у коначно остајање у новој, туђој држави, иако је међу избеглицима још дуго живела нада у повратак пећког престола.²

Већ на самом почетку XVIII века, још под опрезним руководством мудрог патријарха Арсенија, отпочиње код Срба процес прилагођавања животним условима једне тада модерне, апсолутистичке државе,³ са испољеном тежњом да се среди економика земље давањем повластица младој грађанској класи. Сва та занимљива политичка и економска збивања на почетку XVIII века омогућују да се јасније одреди временска граница настајања српске уметности новијег доба, чија изучавања у нашој науци увелико трају, чврсто усмерена на то да се коначно сагледају и веће стилске целине, да се одреде и главни носиоци њенога развоја.

У том веку у којем се незадрживо изграђује и српска грађанска култура, јавили су се већ 1734, 1753. и 1771. и први описи наших манастира, њиховог покретног и непокретног инвентара, састављени на начин који је примењиван и у савреме-

¹ Мирко Мирковић, *Правни положај и карактер Српске цркве под њурском влашћу (1459–1766)*, Београд 1965.

² Душан Ј. Поповић, *Велика сеоба 1690*, Београд 1954.

³ Herm. Ign. Bidermann, *Geschichte der Österreichischen Gesammt-Staats-Idee*, I Abtheilung, Innsbruck 1867.

ним канонским визитацијама католичких црквених власти.⁴ Сасвим у духу рационалистичких и просветитељских схватања, покушавао је 1768. и Захарије Орфелин да у свом предговору *Славено-сербском Маџазину* подстакне савременике да му шаљу прилоге о архитектури, сликарству, српским старинама уопште. Нешто касније појавиће се трудољубиви монах Викентије Љуштина, који ће написати две драгоцене књижице: *Краткал Повѣстѣ в общежителномѣ монастырѣ Месичѣ* (Будим 1798), и *Краткал Повѣстѣ в общежителномѣ монастырѣ Златицѣ* (Будим 1798), а скоро у исто време, 1799, штампаће у Будиму архимандрит Вићентије Ракић своје дело: *Историја манасѣира Фенека*; све те три прве монографије, које су написане о нашим манастирима, по целом свом склопу типична су дела нашег XVIII века. Њихово објављивање и сама потреба да се она понуде српској читалачкој публици резултат су и претходног историјског развоја у којем јача национална свест Срба у аустријској монархији. Без обзира на њихов облик, доводе ови манастирски описи и до првог српског настављача оваквих послова у XIX веку, до Лукијана Мушицког, који је већ 1810. и 1811. путовао по Славонији, Срему, Бачкој и Банату с намером да тражи и опише српске старине.

Најзад, испитивање српске уметности XVIII и XIX века представља и природни наставак проучавања наших старина које је свој замах добило почетком XIX века, нарочито као последица наглог развоја славистичких наука. Стари рукописи и повеље, записи и натписи, манастири, предмети црквене уметности, штампане књиге, све оно што је на разне начине могло да унапреди славистичку науку, осмишљено се проналази, истражује и научно објављује. Појављује се читав низ наших и страних научника, стручњака и аматера, који се расипају на све стране с намером да нешто открију и да то саопште.

Поред Копитара, у тим се пословима јавља и Вук Стефановић Караџић, који се, свакако и под утицајем руских славистичких кругова, за „старе рукописе много више интересовао, но што би то по његовим делима, и ономе што је он о томе писао, могло изгледати”.⁵ Иако заокупљен углавном филолошким разлозима, Вук је 1815, на самом почетку своје књижевне делатности, заједно са Димитријем Фрушићем путовао по фрушкогорским манастирима, проучавајући наше старине. Већ 1820. Вук обилази овчарско-кабларске манастире, а резултате својих истраживања објављује 1826. у *Даници* под насловом: *Почейшак ойисанија срѣских манасѣира*. Сасвим исправно, он је схватио важност теренских испитивања, тражећи у више махова страну помоћ за остварење својих многобројних и дугих путовања по читавој нашој земљи. С методске стране, Вук прилази испитивању

⁴ Дејан Медаковић, *Вук и срѣска историја уметности*, *Анали Филолошког факултета* 5 (Београд 1966), 295–299.

⁵ Станоје Станојевић, *Историја срѣског народа у средњем веку*, I, Београд 1937, 204.

српских старина схватајући их у првом реду као важан извор за осветљавање наше тамом покривене историје, а тек посредно и поступно он проширује своје занимање, претварајући се, снагом свога историјског талента, и у описивача старе српске уметности.⁶

Поред Вука, српске старине испитују и: Павле Јосиф Шафарик, Адам Драгосављевић, Димитрије Давидовић, Ђорђе Магарашевић и Јоаким Вујић, на пример. Није без интереса споменути и стварање прве збирке слика у Србији коју је постепено сабрао кнез Милош, нарочито у периоду 1823–1833. године. У ову збирку слике нису пристизале само као поклон уметника који су се ослањали на кнежеву меценатску заштиту. Има примера да су уметничка дела откупљивана и по изричитом наређењу кнеза Милоша. У августу 1833. купљене су у Земуну од сликара Константина Лекића три велике слике за 2000 гроша, а исте године кнез је од земунског антиквара Наума Димитријевића откупио читаву малу збирку „икона и фигура”, и то за 10.000 пореских гроша, или 416 дуката. Она је садржавала дванаест великих слика са рамовима, од којих су десет биле од српских сликара (три од Арсе Теодоровића и седам од Јована Стајића Тошковића), једна од „непознатог кинстлера” и једна од „капетана Франца од Штрифе”,⁷ највероватније неког залуталог аустријског аматера.

Иницијативу појединаца осмишљено прихвата и Друштво српске словесности, основано у Београду 1842. године, а никако случајно, те исте године, упућује Попечитељство просвете распис окружним начелствима о бележењу предања и прикупљању података о старинама. У писму се каже: „Желећи исто Попечитељство и најмањи Рода нашег поменик сачуван потомцима оставити, и знајући, колико такве древности и преданија не само променом времена, него и многим другим причама од подлиности своје изгубити, или сасвим пропасти могу, налаже начелству свим окружија свога учитеља препоручити, да би они сваку повест о краљевима и деспотима нашим, о знаменитим јунацима и прикљученијама, о градовима, развалинама и бреговима, о црквама и манастирима, о биткама на каквом месту догодовшим се, једном речју, о свему, што народ наш, било између границе, или даље, колико Србљи обитавају, као чрезвичајно приповеда, онако као што су чули, без икакви свои уметака и додавања, с описанијем, ако је могућно, места о којем је реч, на артију ставити.”⁸ Мудри овај распис потписао је Јован Стерија Поповић, личност која ће се све до 1848. у више махова свесрдно залагати за про-

⁶ Дејан Медаковић, *Вук и српска историја уметности*, 298.

⁷ Тихомир Р. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша*, Београд 1922, 161.

⁸ ДА СРС, ППС, 1860, ф. Н. 519. Документ ми је ставио на располагање М. Џелебџић, коме се најлепше захваљујем.

учавања српске уметности, као и за заштиту наших споменика културе.⁹ Готово је сигурно да је баш умни Стерија 1845. наговорио званичне српске власти да омогуће сликару Димитрију Аврамовићу путовање по Светој Гори Атоској, са задатком да тамо проучава старине српске, особито стари српски живопис,¹⁰ као што се најживље заузимао и за научно-истраживачка путовања др Јанка Шафарика.¹¹

Пада у очи да, иако су многи од ових раних испитивача радили на терену на којем су могли да виде и споменике српске уметности новијег доба, ипак, они преко њих прелазе готово ћутке. Прилике су биле такве да су целокупно њихово знање и романтичарска пажња били усмерени на споменике наше средњовековне културе. Уосталом, још седамдесетих година XIX века писао је образовани и учени Михаило Валтровић: „Четири гола зида опасаху дуго време мој свет, и тек последњих година, у проучавању старе српске уметности добих накнаду за немање савремене.”¹² Па ипак, тај велики интерес за наше старине, сва та научна путовања саображена процесу друштвених кретања у Србији и код Срба у XIX веку, постепено су стварала одређену атмосферу у којој се убрзо, нарочито од половине века, почело писати и о српској уметности новијег доба. Већ у првој свесци *Гласника Друштва српске словесности*, која је изашла 1847, објављени су подаци о сликару Николи Нешковићу. Писац тих драгоцених биографских саопштења, насталих на основу породичних запамћења, био је Ј. С. Поповић, који се у Србији тако живо заузимао за оснивање Народног музеја¹³ и доношење закона о заштити споменика културе.¹⁴ Била је то година када је неуморни Аврамовић објавио и своју књигу: *Описаније древности српски у Свештој (Аѿонској) Гори*, а вредни игуман Иринеј Радић штампао у Будиму: *Повѣсть кратка о фрѿшкогорскомъ общежителномъ манастирѿ Хоповѿ*, дело које се својим садржајем наставља на сличне манастирске монографије чији су аутори били архимандрити Викентије Љуштина и Вићентије Ракић.

Најпре, те прве вести о српској уметности новијег доба појављивале су се на страницама наших новина и часописа, у којима се, на пример у *Сегмици* за 1854, објављује и прва уметничка полемика вођена између сликара Димитрија Аврамо-

⁹ Stevan Tomić, *Pravna zaštita spomenika kulture u Jugoslaviji*, Beograd 1958, 22–29.

¹⁰ Резултате свога путовања Аврамовић је објавио у две књиге: *Описаније древности српски у Свештој (Аѿонској) Гори*, Beograd 1847, и *Свешта Гора са сѿране вере художесѿва и ѿвеснице*, Beograd 1848; о Аврамовићу в.: П. Васић, *Димитрије Аврамовић*, Уметнички преглед III (Beograd 1940); исти, *Прилози за живои и рад војвођанских уметника*, II, *Димитрије Аврамовић у Београду*, Зборник Матице српске 2 (Нови Сад 1951); Миодраг Коларић, *Прве српске ѿолиѿичке карикаѿуре*, *Историјски гласник* 3 (Beograd 1953).

¹¹ Шафариков научни извештај објавио је М. Коларић у Зборнику заштите културе III (Beograd 1953), 25–39.

¹² Михаило Валтровић, *Грађа за исѿорију уметности у Србији*, III, Beograd 1874, 1.

¹³ Бор. Дробњаковић, *Први наш музејски инвенѿар*, Музеји 3–4 (Beograd 1949), 35–41.

¹⁴ Стеван Томић, нав. дело.

вића и Живка Петровића. Нешто раније, 1842, у *Србском народном листу* сликар Георгије Петровић штампа свој чланак: *Нешто о художеству с крајним погледом на нас Србље*, у којем истиче да се после смрти Арсе Теодоровића подигло неколико „младих художника – који нам обрину да ће српском художеству самосталност и оригиналност дати, да ће га подићи и оно велико растојање, које нас је досада од других Европејаца у овој струци делило, прекратити”. Ту часну улогу Петровић додељује сликарима Димитрију Аврамовићу, Николи Алексићу, Константину Данилу и Павлу Симићу.¹⁵ Године 1852. Аврамовић иступа у *Србском дневнику* да му се за „животописание славних живописаца србских” пошаљу подаци. „Србски живописци о којима ми известија нарочито требају ови су: Јаков Орфелин, Чешљар, Крачун, Арсеније Теодоровић, Јован Исаиловић, Петар Остојић, Павле Ђурковић, Стефан Гавриловић и Јован Стајић.”

За уметнички укус тадање Србије, за ликовно васпитавање нашег друштва, а тиме и за већу пажњу према новијој српској уметности, великих заслуга има сликар Стева Тодоровић. Тај највећи уметнички страсник свога времена ушао је у јавни живот надахнут правим романтичарским заносом, занимајући се подједнако за све видове уметничког деловања, у средини у којој су, макар и симболично, још увек били присутни турски гарнизони.¹⁶ Већ 1868. Тодоровић је у *Гласнику Српској ученој друштва* објавио важан чланак под насловом: *Колико и каквих живописних слика има у Београдским јавним збиркама*,¹⁷ залажући се и за оснивање сталне „хранионице-галерије” слика. У том чланку он нам је не само сачувао инвентар наших првих збирки, кнез Милошеве у топчидерском конаку, збирке кнеза Александра Карађорђевића и оне Народног музеја, већ је, помињући слике, понекад вршио и њихове уметничке анализе, које сигурно спадају међу прве стилске оцене наше новије уметности. Иако је сматрао да у музејској збирци „врло мало слика одговарају мети уметничкој”, и да је за сада можемо сматрати „само као смесу између других прибора музејских”, ипак, Тодоровић је у свом предлогу показао и смисао за историјски развитак наше уметности, увиђајући да неке слике „иако не заслужују да по уметничком суду буду храњене у Народном Музеју, опет могу бити од историчне вредноће, што је свагда од користи за наше потомство”.¹⁸ Практични завршетак његовог чланка, који садржи сам предлог за оснивање галерије, исто је тако занимљив, у првом реду зато што садржи и прву класификацију наше уметности, у којој се са подједнаком пажњом, равноправно мисли о нашој стари-

¹⁵ Лазар Трифуновић, *Српска ликовна кријлика*, Београд, 1967, 52.

¹⁶ Дејан Медаковић, *Српски сликари XVIII–XX века*, Нови Сад 1968, 203–214.

¹⁷ Стеван Тодоровић, *Колико и каквих живописних слика има у београдским јавним збиркама*, Гласник Српског ученог друштва, књ. VI, св. XXIII (Београд 1868), 54.

¹⁸ Исто.

јој, новијој и најновијој уметности. Тодоровић је у свом предлогу предвидео два одељења. „У прво да дођу страни радови од разних школа заједно, а у друго одељење чисто српски радови, који би се имали поделити за сада у четири пододељења, па у прво: да дођу слике из старе српске школе које су продужење карејске школе у Светој Гори (обухвата време од XII па до XV столећа), у друго: приморска, која је образована упливом суседне Италије (обухвата време од XV до XVIII столећа), у треће: фрушкогорска, коју су развили ученици из ондашње Бечке академије (обухвата време од XVIII до половине XIX столећа), у четврто: најновија, која се свакако разликује од остале три, али више шта не да се о њој рећи, почем је тек у своме зачетку.”¹⁹ Тако је, према замисли Стеве Тодоровића, у његовом имагинарном музеју, заступљено српско сликарство у свом пуном континуитету.

Само годину дана пре Тодоровићевог списка, 1867, јављају се и два описивача наших манастира, добронамерни Јосиф Веселић²⁰ и Милан Ђ. Милићевић,²¹ чија је научна делатност умногоме уграђена у Српско учено друштво. Са Српским ученим друштвом, односно Српском краљевском академијом наука најтешње је повезано и огромно научно стваралаштво оснивача модерне српске археологије, Михаила Валтровића. У периоду од 1871. до 1884. Валтровић је у заједници са арх. Драгишом С. Милутиновићем снимао, углавном у средњем и југоисточном крају Србије, споменике наше уметности, а њихови заједнички „излози снимака”, као и многобројни написи, пресудно су утицали и на развој идеја српског историзма, одјекујући и у савременом уметничком стварању тадање Србије, посебно у архитектури. Тим одјецима европског историзма у нашој средини добрим делом инспирисане су и оне жустре полемике око православности у уметности, вођене између сликара Ђорђа Крстића и Стеве Тодоровића, у којима је видна улога припала и Михаилу Валтровићу и Ђорђу Малетићу.²²

Колико су идеје о равноправном обрађивању уметности и уметника биле у десетим годинама XIX века развијене, сведочи и напор ученог Хрвата Ивана Кукуљевића Сакцинског да састави свој *Slovník umjetnikah jugoslovenskih*, први уметнички лексикон који су добили Јужни Словени.²³ Године 1858. појавила се прва свеска овог значајног дела у које су по најширем суду ушле разне уметничке личности: градитељи, вајари, сликари, стари штампари, златари итд. И српска умет-

¹⁹ Стеван Тодоровић, нав. дело, 72–73.

²⁰ Јосиф Веселић, *Опис манастира у Србији*, Београд 1867.

²¹ М. Ђ. Милићевић, *Манастири у Србији*, Гласник Србског ученог друштва, књ. IV (Београд 1867).

²² О проблемима историзма в.: Дејан Медаковић, *Историзам у српској уметности XIX века*. Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. XXXIII, св. 3–4 (Београд 1967), 197–211; Миодраг Јовановић, *Историзам у ликовним уметностима 19. века*, Градина 5 (Ниш 1968), 44–49; Димитрије Ђорђевић, *Улога историцизма у формирању балканских држава XIX века*, Зборник Филозофског факултета X–1 (Београд 1968), 309–324.

²³ *Slovník umjetnikah jugoslovenskih*, I–IV, Zagreb 1858–1860.

ност новијег доба заступљена је у *Словнику* у сразмери која је тачно одговарала тадањој обавештености о личностима као носиоцима њеног развоја.

Средином прошлога века сусрећемо и радознале стране научнике који у својим радовима не заобилазе проблематику српске уметности новијег доба, без обзира на то што те њихове вести најчешће не прелазе оквир сувог набрајања личности. Тако, на пример, свестрани аустријски научник Феликс Каниц (Felix Kanitz), чији радови имају највише вредности с археолошког гледишта, у свом делу: *Serbien, historisch-etnographische Reisestudien aus den Jahren 1859–1868*.²⁴ помиње и српске уметнике XVIII и XIX века, разматрајући понекад и стил њихових радова. У Каницовом делу јавља се и термин „новосрпска школа”, којим је он обухватио уметност неких српских сликара XVIII века, Стефана Гавриловића, на пример. Занимљиво је и Каницово запажање о Захарију Орфелину и Теодору Чешњару, који су га, нарочито овај последњи, подсетили на италијанско сликарство, посебно млетачко. Каниц је, поред осталог, запазио да се већина новијих српских сликара, који често показују велику техничку окретност, придржава „сладострасног академичског правца старије бечке школе, коме су представници Фигер (Friedrich Heinrich Füger) и Купелвизер (Leopold Kupelwiezer), но који Валдмилер (Ferdinand Georg Waldmüller) и Рал (Karl Heinrich Rahl) живо нападаху. Озбиљна, на строгом цртежу основана школа Фирихова (Joseph Führich) чини се да је мало приврженика код српских уметника наша, мада би се при свем том та школа што се тиче контуре и боје најлакше са предањем византијским и законима православља могла у склад довести. Једини Крачун, Србин из Аустрије, придржавао се је у својим црквеним сликама овог последњег”.

Научни и естетски судови Феликса Каница о старој српској уметности засновани су на његовом романтичном доживљавању српске историје и на првим, сасвим нејаким знањима тадање европске науке о „канонима” византијског сликарства, које је, 1845, објављивањем светогорског сликарског приручника, свету пружио француски научник Дидрон.²⁵ Само тако разумљив је и Каницов покушај да доведе у везу Фирихова назаренска сликарска начела са „предањем византијским и законима православља”.

Јасно је да су и све ове романтичне вести о новијој српској уметности још сасвим далеко од тога да представљају неки одређенији и трајнији резултат. Уосталом, то је стање у науци и са методске стране сасвим разумљиво ако се има у виду да су научне предрадње за испитивање новије српске уметности једва постојале.

²⁴ Изашло у Лајпцигу 1868; о Каницу као истраживачу уметничких споменика на Балкану в.: Н. Мавродинов, *Феликс Каницъ како изследвачъ на български и сръбски художесѣвени ѡметѣйници*, Списание на българската академия на наукитѣ и изкуствата LXIII–4, София 1942.

²⁵ В.: Adolphe Didron, *Manuel d'iconographie chrétienne, grecque et latine*, Paris 1845.

Недостајали су готово сви основни подаци: у првом реду, тачан преглед самих споменика, списак мајстора, знања о њиховом школовању, а сем тога, и политичке и културне прилике српског народа у том периоду биле су слабо испитане, богата архивска грађа Митрополијског архива у Сремским Карловцима, грађа бечких и пештанских архивских фондова једва да је коришћена. Онда није чудо што је и Емил Пико (Emil Picot), некадашњи наставник румунског језика у школи источних језика у Паризу, који је више година провео у источној Европи спремајући своје капитално историјско дело *Срби у Угарској*²⁶ поступио на сличан начин као и Каниц. И Пико помиње српске сликаре XVIII и XIX века више узгред, првенствено као сведочанство за опште културне прилике код Срба. Сасвим је упадљиво да сви ти штуре и успутни подаци једва издијају на површину, загушени у гомили историјских чињеница, статистика и табела којима је претрпана ова књига.

Чекало се на дело које ће у густу таму којом су биле обавијене уметничке личности нашег XVIII и XIX века бацити нешто више светла. Тада се, у периоду од 1874. до 1888, у новосадској *Засјави* јавио Лазар Николић, ученик сликара Константина Данила,²⁷ објавивши низ занимљивих прилога о српској уметности XVIII и XIX века, од којих су посебно вредни чланци о Данилу и његовој сликарској школи. Николић је свом послу приступио првенствено да би отргао од заборава извесне биографске податке и саопштио што више о раду ових сликара. Међутим, његове уметничке оцене сасвим су наивне. Иако се и сам помало бавио сликарством, он се приликом ликовне анализе неког дела најрадије ослања на мишљења оних „који ту вештину разумеју”. „Ово нешто мало слика Чешљаревих превазилазе све што се год 'вештачки израђено' назива”, толико о уметничкој карактеристици овога сликара саопштава Лазар Николић. По схватањима сасвим му је близак његов син, др Владимир Николић, чије сваштарске амбиције, поред оних историјских, долазе до изражаја и на пољу историје уметности. Његовом труду и новцу дугујемо драгоцену књигу *Српски сликари*²⁸, у којој он сем прештампаних очевих радова доноси и своје самосталне прилоге, који се методски не разликују једни од других.

Па ипак, баш оваква добронамерна писања имала су свој спонтани одјек и, сасвим природно, повукла су за собом боље обавештене писце, оне који су јасно схватили да треба прећи на објављивање изворне архивске грађе. У овом послу треба истаћи важност наших књижевних часописа и новина из седамдесетих,

²⁶ Дело је превео и допунио Стеван Павловић, објавивши га под насловом: *Срби у Угарској, њихова јовесница јовласице, црква, јолийично и друшћивено уређење*, Нови Сад 1882.

²⁷ В.: Миодраг Јовановић – Никола Кусовац, *Школа Констјанћина Данила*, у каталогу истоимене изложбе, Зрењанин 1967, 35–36.

²⁸ *Српски сликари*, Земун 1895.

осамдесетих и деведесетих година XIX века и даље. У првом реду то су: *Јавор, Глас истиине, Ново време, Босанско-херцеговачки истиочник, Сйражилово, Хришићански весник, Срйски дневник, Браник, Засйава, Бранково коло, Нова искра, Срйске илу-сйироване новине, Седмица*, а нарочито *Лейойис Майице срйске*, који редовно до-носе нову архивску грађу, посебно о српској култури XVIII века. Поред Гаври-ла Витковића,²⁹ у овом послу значајно место заузимају Мане Грбић,³⁰ Владимир Красић,³¹ а изнад свих Димитрије Руварац.³² Као дугогодишњи управник Патри-јаршијске бидблиотеке и Манастирске штампарије у Сремским Карловцима, он је дуги низ година био неуморни објављивач архивске грађе. Ако се пажљиво пре-гледа његова велика бидблиографија, која садржи преко хиљаду бројева, постаје ја-сно његово свестрано занимање српском прошлошћу, које на први поглед изгле-да као несистематско расипање снага. Руварца живо привлаче сви видови нашег политичког и друштвеног живота. Поред текстова значајних царских диплома из XVIII века, одлука црквених сабора, владичанских тестамената, преписке српских световних и духовних старешина, Руварац се подједнако радознало враћа на еко-номске проблеме српских сељака и грађана у XVIII веку, на све оно што открива и свакодневни живот наших људи. Динамичан и продоран, а гоњен неком неоодољи-вом потребом саопштавања, он се за љубав објављивања непознате архивске грађе примио уређивања богословских часописа, којима је скоро мењао основни лик и намену. Од 1. јануара 1903. до 1907. уређивао је Димитрије Руварац у Сремским Карловцима *Срйски Сион*, часопис који је постао права ризница грађе из српске прошлости, слично као и његов *Архив за истиорију срйске йравославне Карловачке мийройолије*, којег су изашле четири свеске.³³ Још и пре преузимања *Срйској Си-она*, Руварац је на објављивање грађе упућивао, скоро нагонио, и друге свеште-нике Карловачке митрополије. Највероватније захваљујући његовом подстицају, јавио се у 29. броју *Срйској Сиона* за 1900. године свештеник Лазар Богдановић, објављујући у наставцима значајан материјал за биографије Срба сликара XVII–XIX века. Сазнало се тада први пут за живописца Крабулећа-Крабулевића, Осто-ју Мркојевића, Василија от Мале Русије итд. Без већих научних жеља, Богдановић

²⁹ В.: *Прошлой, усйанове и сйомен уйарских краљевских Шајкаша*, Гласник Српског ученог друштва, 67, и *Сйоменци из будимској и йешйанској архива*, 1–4, Гласник, друго одељење, 3–6. У периоду од 1870. до 1882. Витковић је живо прикупљао српске архивалије и уметничке предмете. Његова збирка излагана је у Београду 1883. О томе в.: *Сйисак изложених истиоријских, књижевних и умейничких сйоменика срйских*, Београд 1883.

³⁰ *Карловачко Владичансйво*, I–III, Карловац 1891. и 1893.

³¹ Најважнији Красићеве прилози: *Манасйир Грабовац у Будимској ейархији*, Летопис Матице српске 126, 26–38; *Ойис манасйира Ораховице*, Летопис 143, 61–86; *Манасйир Лейавина*, Летопис 158, 1–29; *Манасйир Па-кра*, Стражилово II, 1886.

³² В.: Димитрије Руварац, *Ауйобидојрафија и Бидблиојрафија*, Нови Сад 1927.

³³ *Архив... I–V*, Сремски Карловци 1911, 1912, 1913, 1914/1923.

је српској култури ненаметљиво приложио грађу која и данас има своју вредност, као и његови нешто ранији чланци објављени у *Источнику*, *Сџаринару*, *Бранковом колу* и *Брасџиву*.³⁴ Сасвим разумљиво, појава Богдановићевих прилога остаје у сенци крупних и обимних Руварчевих радова, међу којима се нарочито истичу две књиге: *Српска митрополија Карловачка око њоловине XVIII века* (Сремски Карловци 1902) и *Опис српских фрушкогорских манастира 1753. год.* (Сремски Карловци 1903). За проучавање српске културе тога доба обе књиге и данас представљају капитална дела. У првој налазимо тачан опис и попис цркава и свештеника сремске епархије – архидијезе – за 1732/33. годину, обиман посао који је према инструкцији митрополита Вићентија Јовановића обавио архиђакон Вићентије Стефановић, каснији београдски митрополит. Од места до места путовао је митрополитов повереник, описујући најисцрпније прилике у црквеним општинама. Њега интересује каква је и од чега је која црква, кад слави, ко ју је осветио, шта све има у њој, шта се где налази, какве су и колико има икона на иконостасу и по цркви, каквих има црквених одежди, књига итд. Са књиговодством педантеријом испитао је он и забележио и све могуће податке који се односе на културно стање свештеника, колико ко има својих књига, каквих и где су штампане, шта има од одежди и црквених утвари, а проверене су и личне, породичне прилике.

Слично је остварена и манастирска визитација из 1753. године. И њен текст задивљује улажењем у детаље. После кратког историјата посећеног манастира, следи тачан попис братије, са подацима о пореклу, рукоположењу, имању и монашкој спреми. За нас је нарочито драгоцен *Инвентаријум*, који поред тачног описа саме цркве садржи и низ података о појединим уметничким предметима културног карактера.

Руварчево указивање на архивска истраживања нашло је своје посленике и касније; штавише, са новим замахом и, свакако, са више система, обављају се она и данас. У том кругу нарочито су значајни радови Радослава М. Грујића,³⁵ Алексе Ивића и Васе Стајића. Грујић је своја архивска и теренска истраживања, особито до Првог светског рата, усмерио првенствено на политичке и духовне прилике Срба у Карловачкој митрополији, на важне проблеме оснивања првих српских школа у XVIII веку, а касније је објављивао драгоцену грађу о Београдско-карловачкој митрополији за време аустријске окупације од 1717. до 1739. године. Ње-

³⁴ В.: Лазар Богдановић, *Сџарине манастира Пакре у Славонији илчичу се њонешњо српске њравославне цркве у Босни и Херцеговини*, Источник (Сарајево 1889); *Сџарине у манастиру Лейавинском*, Стариар XI (Београд 1894); *Још неке сџарине манастира Лейавине*, Стариар XII (Београд 1895); *Зайиси на рукописима и шџамџанџим књџама манастира Ораховице*, Бранково коло (Сремски Карловци 1898); *Манастир Дреновац у Славонији*, Браство 8 (Београд 1899).

³⁵ В.: Љубомир Никић, *Библиографија радова Др Радослава М. Грујића*, Зборник за друштвене науке Матице српске 12 (Нови Сад 1956), 109–124.

гова научничка активност од посебног је значаја за српску уметност XVIII века, поред осталог и због тога што се он живо занимао и за периферне области српске уметности, нарочито за српску културу која је вековима стварана на подручју Хрватске и старе Славоније, под специфичним условима Војне крајине. Са великом ерудицијом и са изванредним смислом за уочавање и обрађивање културно-историјске проблематике, њеног развоја, а особито њене повезаности са старом, балканском уметничком традицијом, Грујић је у свом делу *Пакрачка епархија* (Нови Сад 1930), макар и у детаљу, дао узорну историјску студију у којој су већ постављени и неки основни стилски и иконографски проблеми српске уметности новијег доба. Обиљем непознатог ликовног материјала и зналачким тумачењем тог материјала Грујић је дао најзрелију основу за један део културне историје Срба у XVIII веку, превазилазећи методски сличан покушај Манета Грбића у делу *Карловачко Владичанство*.³⁶

Још изразитији Руварчеви наследници на пољу архивистичких испитивања везаних за српску историју уметности били су: Алекса Ивић и, нарочито, Васа Стајић. Први нас је трајно задужио, осим својом грађом о знаменитим југословенским културним и јавним радницима, која је излазила у издањима СКА и САН, и значајним чланком: *Архивски њрилози за биографије југословенских сликара*.³⁷ На основу својих списа из бечких архива, посебно Уметничке академије, Ивић је успешно решио питање дуго времена загонетно: који су наши уметници и када похађали ову сликарску школу, што је за проучавање њиховог уметничког образовања од посебне важности.

С друге стране, Васа Стајић занимао се у више махова личностима наших сликара, нарочито оних у XVIII веку. Податке о њима доноси он у својим познатим *Новосадским биографијама*,³⁸ у којима је, пратећи новосадске породице преко магистратских архива, јасно испољио и своје социолошке приступе проблему развијања нашег грађанског друштва. Новосадску сликарску групу Стајић је обрадио и у књигама: *Грађа за културну историју Новог Сада* (Нови Сад 1947, 1951), а већ сам наслов књига у довољној мери објашњава Стајићева културноисторијска истраживања од трајне вредности.

За испитивање српске културе у XVIII веку веома је значајан низ чланака, краћих студија и бележака који су излазили у свескама *Гласника Историјског друштва*

³⁶ Своје идеје изнете у књигама *Карловачко Владичанство* Грбић је исказивао и у популарном облику; в.: *Бесједа коју је говорио Манојло Грбић кад је дне 19. новембра 1889. у име високопреосвешћеној епископа Теодора Блајословио обновљену цркву Се. Јована у манасициу Гомирју*, Нови Сад 1890, 3–32.

³⁷ В.: *Летопис Матице српске*, књ. 324, св. 2–3 (Нови Сад 1930).

³⁸ Васа Стајић, *Новосадске биографије*, I–VI, Нови Сад 1936, 1937, 1938, 1939, 1940, 1956; в. и: Светислав Марић, *Рејсислар за књије Васа Стајића*, Нови Сад 1964.

у *Новом Саду*, у времену од 1928. до 1940, у редакцији др Душана Ј. Поповића.³⁹ Међу тим прилозима нарочито су значајни радови историчара др Мите Костића, који је у овом часопису у више махова објављивао нов материјал о српској уметности XVIII века. Посебно су важни његови прилози о сликарском занату код Срба у XVIII веку,⁴⁰ у којима је утврдио да су наши сликари били организовани на стари начин, у неку врсту заједница, еснафа. Објављивањем Крачуновог и Орфелиновог сликарског уговора за сликање иконостаса у сремскокарловачкој Саборној цркви,⁴¹ Костић је коначно утврдио и тачне ауторе овог најрепрезентативнијег иконостаса српске уметности XVIII века. У *Лейойису Мајшице српске*⁴² Костић је писао и о српским бакроресцима XVIII века, поставивши на основу архивских докумената, и без ликовне анализе, и развојну линију ове уметничке гране, о којој се до његовог прилога једва нешто знало.

Велику пажњу према културноисторијској проблематици српског друштва у XVIII веку показивао је у више махова у својим радовима др Душан Ј. Поповић, покушавајући да ликовни материјал уклопи у синтезу појединих поглавља српске историје тога периода.⁴³

Испитивању српске уметности посредно су помогли и наши књижевни историчари. Тихомир Остојић аутор је знамените монографије о Захарију Орфелину,⁴⁴ која је и данас најважније дело за проучавање свестране делатности ове изузетне личности нашег XVIII века. Сасвим разумљиво, Остојић се није упуштао у замршена питања уметничке вредности Орфелинове графике, која је тек недавно, захваљујући Миодрагу Коларићу,⁴⁵ Георгију Михаиловићу,⁴⁶ а нарочито Динку Давидову,⁴⁷ постала предмет пажљивијег научног проучавања и историјскоуметничких оцена. С друге стране, књижевни историчар Петар Колендић у свом студиозном раду *Džefarović i njegovi bakrorezi*⁴⁸ умногоме је осветлио Жефаровићеву сложену личност, утврђујући скоро потпуну хронологију његових

³⁹ *Dušan J. Popović (1894–1895) /некролог/ у: Südost-Forschungen XXVI, 373–374.*

⁴⁰ Гласник историског друштва у Новом Саду, књ. III, св. 1 (Нови Сад 1930), 39–49.

⁴¹ Гласник историског друштва у Новом Саду, књ. III, св. 2 (Нови Сад 1930), 304–306.

⁴² Летопис Матице српске 303, св. 2, 147–156.

⁴³ Упор.: *Београд пре 200 година*, Београд 1935; *О Цинцарима*, Београд 1937; студију: *Војна Граница* у недоштампаном Зборнику Војводина II, 268–349; *Срби у Будиму*, Београд 1952; *Велика сеоба Срба 1690*, Београд 1954, а нарочито: *Срби у Војводини I–III*, Нови Сад 1957, 1959, 1963.

⁴⁴ Посебна издања СКА, књ. XLVI, Београд 1923.

⁴⁵ Миодраг Коларић, *Захарије Орфелин*, Зборник Матице српске 2 (Нови Сад 1951), 66–74.

⁴⁶ Георгије Михаиловић, *Српска библиографија XVIII века*, Београд 1964.

⁴⁷ Динко Давидов, *Из историје српског бакрореза XVIII века*, I, Зборник за ликовне уметности Матице српске 1 (Нови Сад 1965).

⁴⁸ В.: Гласник историског друштва у Новом Саду, књ. IV, св. 1 (Нови Сад 1931), 35–45.